

VASKORI KUTATÁSOK A DÉL-DUNÁNTÚLON

Mielőtt a dél-dunántúli késővaskor-kutatás helyzetének áttekintését elkezdeném, szeretném köszönteneni a Somogy megyei Múzeumok Igazgatóságának kezdeményezését, melynek célja nem csupán a marcali találkozó életrehívása volt, hanem az egyes régészeti korszakok összehangolt, tervszerű kutatásának megindítása. Mindaz ami itt elhangzik – és ez nemcsak a vaskorra érvényes – azt támasztja alá, hogy az objektív anyagi és személyi feltételek ismeretében ma már elképzelhetetlen érdemi előbbrelépés összefogás hiányában. Nem túlzás azt állítani, hogy utolsó pillanatban remélhetünk változást, mint azt az alábbiakban vázolt kép is igazolni látszik.

Ezúttal csupán a négy dél-dunántúli megye késővaskorának, főleg kelta-korának kutatottsági állapotáról szólnék. Ez a tanácskozás témájának megfelelő, látszólag merev földrajzi elkülönítés a tárgyalt időszakban egyáltalán nem természetellenes, mert a Balatontól D-re és Ny-ra eső terület problematikájában, elsősorban kulturális kapcsolatait tekintve határozottan elkülönül É-Dunántúltól és még inkább az Alföldtől.

A korszak lelőhelyeinek elterjedési térképeit vizsgálva az a benyomás alakul ki a szemlélőben, hogy a viszonylag sűrűn egymás mellett sorakozó pontok, egy jól kutatott időszak sok adatot szolgáltató leletanyagának vetületei. E téves képzet módosítása, a reális helyzet és a tennivalók felmérése érdekében megyénkénti bontásban vizsgáljuk a rendelkezésünkre álló adatokat. Határvonalat kellett szabni régi és új lelőhelyek között, s itt esetünkben Hunyady monográfiájának megjelenése kínálkozott zárókönek.¹ Ami az ő kataszterében szereplő anyaggyűjtés óta történt, az már a második világháborútól napjainkig terjedő időszak terméke.

Felmérésünk összeállításakor az egyes lelőhelyeket

érdemben tárgyaló publikációkon kívül felhasználtuk az Archeológiai Értesítőben, ill. a Régészeti Füzetekben közzétett ásatási jelentéseket, ahol lehetséges volt adattári és terepbejárás anyagokat, végül saját adatgyűjtésünket, mivel az elmúlt 3–4 évben az érintett terület minden megyei és számos kisebb múzeumban megkíséreltük a teljességre törekvő anyagfelvételt.² Ezek alapján a következő eredményre jutottunk:

Zala megyéből a háború előtt mindössze 9 kelta lelőhely volt ismert, ehhez azóta 17 új járult. Nagyobb részük, pontosan 12 szórvány lelet, ill. Müller Róbert terepbejárásának eredménye.³ Egy telepre Zalaszentiván–Kisfaludihegy lelőhelyen következtethünk.⁴

A 4 temetőre utaló nyomból három leletmentés egy-egy sírt hozott, egyedül Horváth László magyarszerdahelyi ásatása, mely már idáig közel harminc új sírt eredményezett, tekinthető módszeres feltárásnak.⁵ Ez egyszersmind egész Dél-Dunántúlon az egyetlen tervszerűen folyó kelta temető ásatás.

Somogy megyében az 1945 előtti 33 lelőhely 18-al szaporodott. Temetőre 7 helyen következtethetünk, leletmentésre öt esetben került sor, ezek eredménye 1–1, 2–2 és 3 sír. Önmagáért beszél az a tény, hogy az egyik legnagyobb magyarországi megye – Somogy – területén a 3-as sorszám reprezentálja a kelta temetőket, publikálva pedig csak a két sávolyi sír van.⁶ Telepre 6 esetben utaltak nyomok, de ásatás közülük két helyen volt, a balatonföldvári erődített telepen⁷ és Siófok–Széplak–Vadkacsás lelőhelyen, ahol a kelta gödrök Bándi Gábor bronzkori ásatásának „melléktermékeként” kerültek elő.⁸ A többi öt helyről vétel, gyűjtés vagy ajándék útján jutottak szórvány darabok a kaposvári múzeumba.

Baranya megyében, ha lehet, még ennél is kedve-

1. HUNYADY I., Diss Pann II. 18 (1942–1944). Leletanyag: RF 2 (1957).
2. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a múzeumok vezetőinek és mindazoknak a kollégáknak, akik lehetővé tették és segítették munkámat anyaggyűjtéseim során. Több esetben rajtuk kívül álló okok (építkezés, költözködés, raktárrendezés, restaurálás), miatt nem állt módomban minden darabot megtekinteni, vagy dokumentálni. Ennek következménye, hogy az elterjedési térképeken csak azok az új adatok szerepelnek, melyeket magam is ellenőrizhettem. A térképek egy 1974. tavaszán lezárt anyaggyűjtést és egy adott pillanatban érvényes állapotot tükröznek, közreadásuk célja csupán

a cikkben megfogalmazott problémák szemléltetése volt.

3. MÜLLER R., Régészeti terepbejárások a göcseji „Szegek” vidékén és településtörténeti tanulságai. Zalaegerszeg 1971, 23–24. (19. lelőhely), 29. (29. lelőhely), 40. (49. lelőhely), 43. (55. lelőhely), 49. (67. lelőhely).
4. KOREK J., GMÉ (1960) 70. – NOVÁK GY. ásatási jelentésében – AÉ 88 (1961) 284. – csak koravaskori anyagot említ.
5. HORVÁTH L., AÉ 99 (1972) 252–253. – RF 25 (1972) 12 – AÉ 100 (1973) 259., RF. 26 (1973) 13.
6. HORVÁTH L., SMK 1 (1973) 281–288.
7. NOVÁK GY., AÉ 88 (1961) 81–88.
8. BÁNDI G., AÉ 96 (1969) 254., RF 22 (1969) 20.

zötlenebb a helyzet. A korábbi 28 lelőhely helyett ma összesen 46-ot ismerünk, de a 18 új lelőhely közül egyen sem folyt tervszerű kutatás.⁹ Valószínűleg temető lehetett Kővágószőlősen,¹⁰ Gerényesen, Pellérdén. A siklósnagyfalui¹¹ terepbejárás során begyűjtött fegyverek is férfi sírokból származhatnak, ugyanez vonatkozik a hirdi kardokra, lándzsára, késre is, melyeket Kováts Valéria a későnépvándorlás kori temető ásatásakor mentett meg.¹²

Hét helyen következtethetünk telepre, elsősorban felszíni leletekből, csak Papp László tárt fel néhány veremházat és gödröt a bolyi avar temető ásatásakor.¹³ A telepek anyaga csaknem kivétel nélkül késő La Tene korú, jellegük megegyezik a többi dél-dunántúli, elsősorban Tolna megyei település anyagával.

Valamelyest szépiíti csak a képzet, hogy Baranya megye területén került feltárássra egész Dunántúl mind ezideig legnagyobb sírszámú késővaskori, de nem kelta etnikumú temetője, a szentlőrinci.¹⁴ Itt szeretném megjegyezni, hogy áttekintésünkben azért nem szerepelnek külön a későhalstatti és korai La Tene korú nem kelta lelőhelyek, mert összességüket tekintve is sajnálatosan kevés a számuk egész Dél-Dunántúlon, és egy-két új szórvány leletet leszámítva mind feldolgozásra kerültek éppen a szentlőrinci temető, majd a bere-mendi leletek publikálásakor.¹⁵

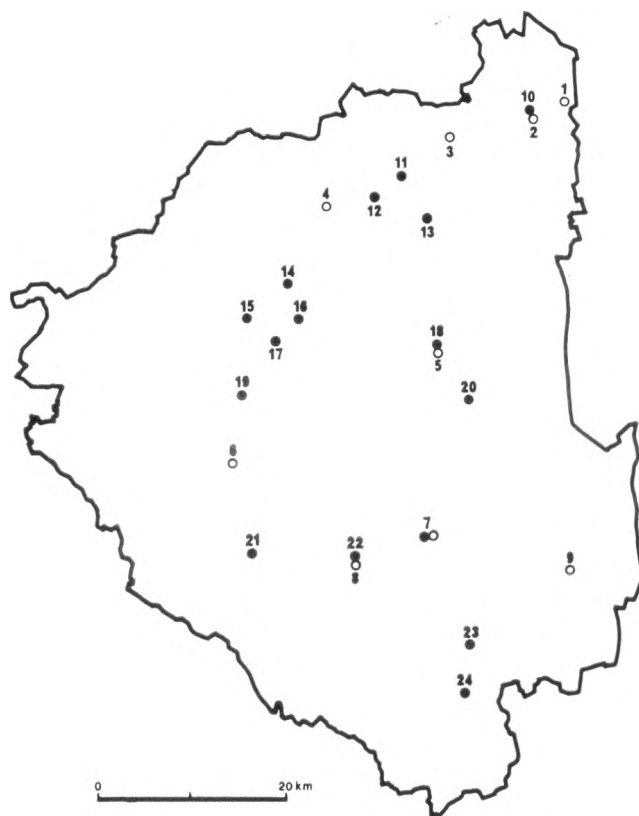
Végül nézzük Tolna megyét, ahol Hunyady térképe alapján, közismerten legnagyobb a kelta lelőhelyek sűrűsége. A 65 régi lelőhely mintegy 1/5-énél biztosan temetővel ill. sírokkal van dolgunk, a nagyobb részt annakidején is szórvány darabok képviselték. Az azóta előkerült 17 új lelőhely¹⁶ közül 6 le-

hetett temető, többségükre egy-egy síregyüttes utal. Részben feltárt temetőnek tekinthetjük húszon felüli sírszámával B. V á g ó E s z t e r Kölesd–Lencsepusztai ásatását.¹⁷

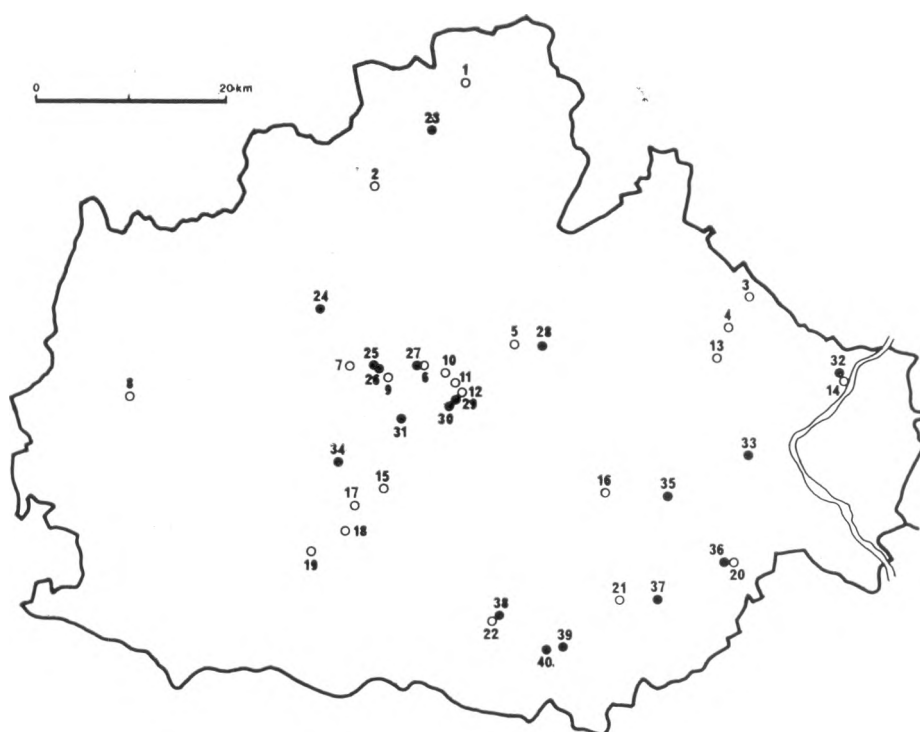
Valamivel kedvezőbb a helyzet a telepek kutatása terén, mert a leletmentéseken kívül¹⁸ Torma István a Regöly-fűzfási mészbetetes telep ásatásakor 5 kelta házat, 10 gödröt és egy kemencét is feltárt,¹⁹ ez pedig a Dunántúlról eddig közlésre került egy-egy objektum²⁰ fényében nem is kis szám. A másik ásatás az előzetesen felmért regölyi erődített telepen volt,²¹ ennek publikálására való elkészítése – bár a kutatást nem tekinthetjük véglegesen lezártnak – folyamatban van. Anélkül, hogy elébe vágnánk az ásatási eredmények értékelésének, szeretnénk ráirányítani a figyelmet néhány olyan problémára, mely az itteni tapasztalatok alapján, az egész kelta településtörténet kutatása szempontjából általános érvényű.

Regölyön, mint az összes többi erődített kelta telepen, igen későre keltezhető, többnyire az i. e. I. századba is átnyúló La Tene leletanyaggal találkozunk. Velemtől kiindulva Sopron–Burgstall, Esztergom, Gellérthegy–Tabán, Százhalombatta, Tihany–Óvár, Szalacska, Pécs–Jakabhegy és Regöly esetében is azt látjuk, hogy majdnem mindig korábbi, már sánccal erődített földvárakba költözik be a későkelta lakosság. Hogy melyek azok az erődítések, ill. védelmi rendszerek, amiket bizonyosan a kelták építettek, ennek eldöntése a részben beindult,²² részben a tervezendő új ásatások egyik fő feladata. Az eddig megtörtént néhány sánctávágás²³ tanúsága szerint ugyan-

9. Köszönöm F. Petres Évának, hogy saját, régebben felvett adataim kiegészítésében és egyeztetésében segítségemre volt. Így módomban állt az ő, Kelta Corpushoz, ill. Baranya megye történetének vaskori fejezetéhez készült frissebb anyaggyűjtését is figyelembe venni, mind a térkép elkészítésénél, mind a lelőhelyekre vonatkozó számadatok összeállításánál.
10. Kővágószőlős–Vizeses lelőhelyről ajándékként jutottak sirra utaló leletek a pécsi múzeumba. Kővágószőlős-Delta út lelőhelyen két alkalommal folyt leletmentés. 1961-ben Kováts V. 1. csontvázas és 1 hamvasztásos-, 1963-ban Jerem E. 1 hamvasztásos sírt talált – RF 17 (1964)
11. Siklósnagyfalu–Újhegyről Kiss A. terepbejárásakor gyűjtött be kelta harcos sírjából származó leleteket.
12. KOVÁTS V., AÉ 95 (1968) 133 – RF 20 (1968) 9.
13. PAPP L., RF 16 (1963) 6.
14. JEREM E., AAH 20 (1968) 159–208. Pl. XXVII–XLVIII.
15. JEREM E., JPMÉ 16 (1971) 69–90. és AAH 25 (1973) 65–86. T. XV–XX.
16. Tolna megyében a tizenhetes szaporulat nem tükrözi realisan a háború előtti adatokból következtethető lelőhelysűrűséget. Torma I. Kapos–Koppány-völgyi terepbejárásai során (Szakdolgozat, 1964.), mintegy 50 új, településre utaló nyomot talált, közülük 9 esetben a keltával együtt római kori cserepek is előfordultak a felszíni leletek között. Külön is köszönettel tartozom Torma Istvánnak, hogy számos felvilágosítással és még meg nem jelent kéziratának rendelkezésemre bocsátásával segítette munkámat.
17. Mészáros Gy. 4 sírt leletmentett, RF 14 (1961) 6–7., míg B. Vágó E. 24 sírt tárt fel. AÉ 89 (1962) 258., RF 15 (1962) 5–6.
18. Kajdacs–Sióhid, MÉSZÁROS GY., RF 15 (1962) 4–5., Sióagárd, Rosner Gy. szíves szóbeli közlése. Több gödörből gazdag, késő LT festett és besimitott díszítésű kerámia került elő.
19. TORMA I., AÉ 94 (1967) 220. – RF. 20 (1967) 22., – AÉ 95 (1968) 128. – RF 21 (1968) 14. – MAI 1 (1970) 127–129. T. 19.
20. B. BÓNIS É. Gellérthegy–tabáni összefoglaló publikációján – AHung 47 (1969) – kívül, PATAY P., FA 11 (1959) 39–45. – NOVÁKI GY., SSz 15 (1961) 247–251. – PUSZTAI R., AGy 9 (1967) 5–11.
21. JEREM E., AÉ 98 (1971) 267. – RF 24 (1971) 13–14. – AÉ 99 (1972) 254. – RF 25 (1972) 18–19. A rétegvonalas felmérést Farkas Pál végezte.
22. É. B. BÓNIS., AAH 23 (1971) 33. Bándi G. velemi, Patek E. Sopron–burgstalli és Jerem E. regölyi ásatásai.
23. Mivel az erődítmény-rendszerek korának pontos meghatározására eddig igen kevés kísérlet történt, feltételezésemet csak a soproni és regölyi sánctávágások tapasztalataira alapozhatom. Patek Erzsébet Sopronban arra a következtetésre jutott, hogy a fő védelmi vonal a Hallstatt-korban épült. A hivatkozás engedélyezéséért és tanácsaiért e helyen is szeretnék köszönetet mondani. Patek E. Sopron–burgstalli ásatásokra vonatkozó kézírata saját alatt, MAI 6 (1975). Regölyben három, egymástól távol eső helyen vágtuk át a sánct. Az eredmény minden esetben azonos volt. Sem a sánc faszerkezete közti betöltésben, sem a sánc felhordási rétegeiben nem találtunk kelta anyagot. Stratigráfiai megfigyeléseink az erődítés építésének korát a koravaskorra valószínűsítik.

60. Zala megye kelta lelőhelyeinek elterjedési térképe. (○ : 1945 előtti lelőhely, ● : 1945 utáni lelőhely.) – Verbreitungskarte keltischer Fundorte im Komitat Zala. (○ : Fundorte vor 1945 ● : Fundorte nach 1945.)

61. Baranya megye kelta lelőhelyeinek elterjedési térképe. – Verbreitungskarte keltischer Fundorte im Komitat Baranya.

is az ún. főszáncok, azaz a fő védelmi vonalat alkotó konstrukciók már korábban megépültek és a kelták ezt inkább bővítették, vagy módosították, mintsem teljes egészében létrehozták volna.

A másik mindenhol mutatkozó sajátosság, hogy eddig egyetlen ilyen erődített telepen sincs La Tène D-nél korábbi kelta leletanyag. Ez azt bizonyítja, mint arra Torma István is utalt a topográfiai munkák tanúságainak értékelésekor,²⁴ hogy a kelták alapvetően nem kedvelték a magasan fekvő telephelyeket. Ezért, mint azt a külföldi telepásatások példái is alátámasztják,²⁵ a korai és középső La Tène telepeket vízfolyások mentén, általában sík, vagy enyhén lejtős területen kell keresnünk.

Talán közhelynek ható igazság, hogy csakis módszeres, jól előkészített, hosszabb ideig tartó telepásatás hozhat olyan eredményeket, melyek segítségével az életmóddal, társadalmi struktúrával kapcsolatos kérdéseinkre kereshetünk választ.

Ha ma még illúzióknak tűnik is egy-egy település belső szerkezetének vizsgálata, mint alapvető követelményt az egyes háztípusok (lakó és közösségi épületek, műhelyek) elkülönítését, vagy a különféle gödrök differenciálását mégis elvárhatjuk. Hogy ez lehetséges, azt igazolja a regölyi ásátás is, ahol négy-öt gödörfajtát nemcsak forma, hanem funkció szempontjából is sikerült meghatározni.²⁶

1973-ban indult Gábler Dénes több évre tervezett szakályi telepeltárása, melynek célja a bennszülött és római kori lakosság települési viszonyainak tisztázása.²⁷ Az ásátás helye légvonalban mintegy 7–8 km-re van a regölyi földvártól, s egyike lehetett azoknak a kisebb nyílt telepeknek, falvaknak, melyek a földvár körül helyezkedtek el. Közülük néhányat lokalizáltunk pár évvel ezelőtti, Torma Istvánal közös terepbejárásunkkor.²⁸ A Szakályban előkerült igen késői La Tène leletanyag tökéletesen egyezik a Regölyben feltárt házak és gödrök anyagával.²⁹

A többi lelőhelyről Tolna megyében is csak szórvány leleteket ismerünk, melyek tudományos értéke sokszor még a legjobb darabok esetében is igen csekély.

Az eddig felsorolt adatokból a következők általánosíthatók:

A dél-dunántúli megyékben, és a most közelebről nem vizsgált, de kapcsolódó Vas megyében is az 1945. előtti állapothoz viszonyítva nemhogy megsokszorozódott volna, hanem legfeljebb azok felével,

vagy negyedével – átlagosan 17–18-cal – emelkedett a lelőhelyek száma. Kivételt képez Zala megye, ahol korábban elenyészően kevés lelőhely volt ismert, de ma is mindössze csak 26. A számszerű szaporulatot közelebről vizsgálva még az is kiderül, hogy alig volt olyan hosszabb leletmentő vagy tervásatás, melynek eredményei alkalmasak lennének a mai követelményeknek megfelelő értékelésre, vonatkozik ez temető- és telepeltárára egyaránt.

Hogyan is lehetne egy-két, vagy legjobb esetben néhány sír alapján egy temető belső időrendjét, esetleges sírcsoportok elkülönülését, vagy a leletek esetében egyes tárgytipusok élettartamát, kombinációs lehetőségeit vizsgálni, hogy a természettudományos vizsgálatokról már ne is beszéljünk, ha ehhez egyszerűen *nem áll anyag rendelkezésünkre*. Nem szolgálhat vigaszul, hogy az ország többi részén sem jobb a helyzet, mert kevés kivételtől eltekintve a 10 feletti sírszám már kedvezőnek, a 20 feletti, pedig már ritkának számít.

A telepeltárással kapcsolatos problémákról már szóltunk.

Ezen negatívumok felsorakoztatása után nézzük, melyek azok a teendők, melyektől javulást remélhetünk.

Mindenek előtt a rendszeres terepbejárásoktól. Történtek már kezdeményezések a leginkább fehér foltnak ítélt területek módszeres bejárására, elsősorban szakdolgozati témák keretében, de eredményeik még kis példányszámban sem kerültek közlésre, a kutatók nagy többsége számára ezek a munkák gyakorlatilag elérhetetlenek. Úttörőként jelent meg Kocztur Éva somogyi lelőhelykatasztere,³⁰ de ez ma már elavultnak tekinthető, a másik hézagpótló, nyomtatásban is megjelent mű, Müller Róbert göcseji terepbejárásainak tanúságait summázza.³¹ Pedig, ha legalább az idáig elkészült néhány szakdolgozat, így Horváth Jolán Zala- és Vándor László Mura-völgyi, Somogy megyéből Müller Róbert fonyódi járási, Jankovich Dénes Rinya-menti, Tolna megyéből Torma István Kapos-Koppány, valamint Csorba Csaba Sárvíz-völgyi terepbejárásain gyűjtött lelőhelyek anyaga ismertté válna, máris javulna a legalább felszíni leletek alapján azonosítható lelőhelyek számaránya.

Továbbá döntő lenne a topográfiai munkák fokozatos beindulása a dél-dunántúli megyékben is, melyre Somogy már megtette az első, fontos lépéseket. Hogy

24. TORMA I., VMMK 8 (1969) 75–82., valamint a MTA Régészeti Intézetének jubileumi ülésszakán, 1974. ápr. 25-én elhangzott előadás: Régészeti topográfia és településtörténet.

25. Erre elsősorban a dél-németországi, ausztriai és csehországi késő Hallstatt-kori La Tène-kori telepek topográfiai elhelyezkedése enged következtetni.

26. Ugyanerre az eredményre jutottunk Sopron–Krautacker lelőhelyen 1973–74. évi ásátásaink alkalmával, ahol a nagykiterjedésű kora- és késővaszkori telepen nemcsak a házak, hanem a gödrök alakja és mélysége is

rendeltetésüknek megfelelően tért el egymástól.

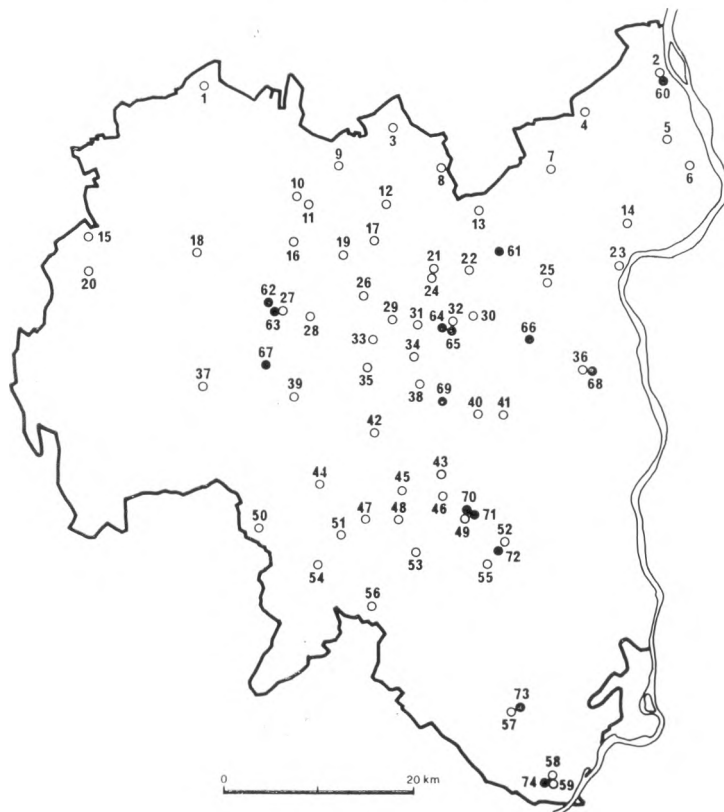
27. GÁBLER D.–B. HORVÁTH J. részletes ásátási jelentése, MAI – sajtó alatt.

28. A regölyi ásátást megelőző terepbejárásaink anyagát Torma I. dolgozza fel.

29. Gábler Dénesnek köszönöm, hogy a szakályi leletanyagot a restaurálás, ill. feldolgozásra való előkészítés során alkalmam volt megnézni és a regölyivel össze hasonlítani.

30. KOCZTUR É., RF II–13 (1964)

31. Vö. 3. jegyz.

62. Tolna megye kelta lelőhelyeinek elterjedési térképe. – Verbreitungskarte keltischer Fundorte im Komitat Tolna.

mennyire meghatározó egy-egy terület módszeres kutatása, azt ismét konkrét adatokkal szeretném bizonyítani.

Veszprém megyéből Hunyady 25 lelőhelyet tudott azonosítani, a topográfia eddig megjelent 4 kötetében³² összesen 52 régi lelőhely szerepel, számuk a pontos adatgyűjtés következtében növekedett. Ennél azonban sokkal lényegesebb, hogy 118-cal szaporodott az új lelőhelyek száma, s noha nagy részük – pontosan 86 – az új terepbejárások, vagy ajándékozás, esetleg vétel eredménye, mégis 18 a temetők és 14 a telepek száma. Ezek mintegy felén volt is hitelesítő ásatás, s ha nem is lett, vagy lehetett mindből tervásatás, egy-két helyen folytatódik a kutatás.

A másik kézenfekvő teendő a tervszerűen meghatározott helyen és alapos előkészítés után történő ásatás lenne. Az az igazság, hogy ma még többségükben különféle kényszerítő erők (leletmentés sürgőssége, nagyobb volumenű anyagi támogatás, turizmus stb.) diktálják inkább az ásatási helyek kiválasztását, mint tudományosan is ésszerű indokok. Eljutottunk oda, hogy néha mostoha anyagi lehetőségeinknél is súlyosabb a személyi feltételek hiánya, ez legfőbb oka a topográfiai munkák stagnálásának is. Pillanatnyilag egész Dél-Dunántúlon egyetlen őskoros régész

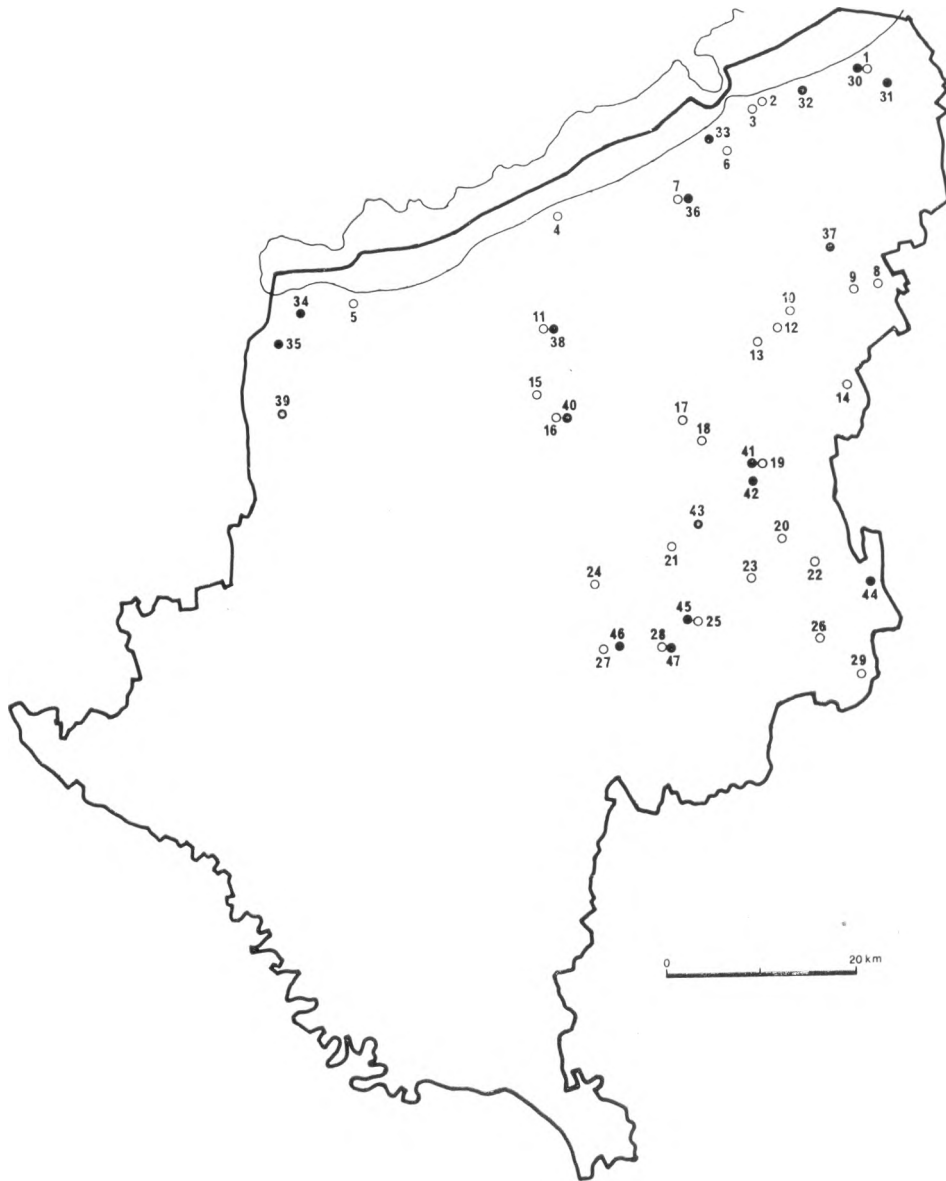
dolgozik, és ha rövidesen számuk 2–3-ra nő is, ez nem új erők bekapcsolódásának, hanem állásváltogatásnak az eredménye lesz, melynek természetes következménye a máshol jelentkező hiány. Ezt figyelembe véve olyan lelőhelyeket kellene több megye összefogásával támogatott ásatás céljaira kiválasztani, ahol egy objektumon, de több témán, hosszabb ideig közösen dolgozhatna 2–3 régész.

Fontos lenne legalább egy korai kelta (La Tène B korú) temető feltárása, melyre Zala megyében nyílna lehetőség, és bármelyik más megye területén egy lehetőleg teljesen feltárható nagysírszámú közép, esetleg késő La Tène temető. Jó lenne, ha ez utóbbi telepásatással lehetne egybekötni, melynek fontosságát kevésbé látványos mivolta, összetettebb ásatástechnikai követelményei ellenére sem lehet eléggé hangsúlyozni.

Feltétlenül folytatni kellene az erődített telepek kutatását (Szalacska, Regöly, Pécs–Jakabhegy), márcsak azért is, mert ezek többrétegű jellegük és a hozzájuk tartozó halmok miatt amúgy is lehetőséget nyújtanak több kutató együttes munkájára. Közülük Szalacsán a Hallstatt-kori halmok feltárásával³³ már beindult a munka. Regölyvel kapcsolatban még azzal egészíteném ki az említetteket, hogy míg korábban a földvár-

32. MRT I. Bp. 1966., – MRT II. Ép. 1969., – MRT III. Bp. 1970. – MRT IV. Bp. 1972.

33. KEMENCZEI T., AÉ 101 (1974) 3–16.

63. Somogy megye kelta lelőhelyeinek elterjedési térképe. – Verbreitungskarte keltischer Fundorte im Komitat Somogy.

ból csak koravaskori és kelta anyagot ismertünk, az új ásatás hat különböző őskori kultúra rézkortól késővaskorig), valamint későnépvándorlás és Árpád-kori leleteket hozott felszínre. A telephez tartozó hatalmas méretű halom felmérése már megtörtént, ásatására csak egy komolyabb pénzösszeg segítségével nyílta mód, talán éppen a dél-dunántúli megyék összefogásával. Végül Pécs–Jakabhegyen szintén felmérésre került az erődített telep és a tumulusok, de itt is csak több éves, összefogott munka hozhatna eredményt.

Lehet, hogy a fenti áttekintés a köztudatban élőhöz képest komorabb képet mutat. Mégis azt hiszem, hogy az előbbrelépés első feltétele az objektív tények felmérése és tudomásul vétele, mert csak ezek és reális lehetőségeink által nyújtott keretek határain belül szabad bármit is tervezni. Az új elképzelések kivitelezéséhez pedig a közös cél érdekében történő összefogásra és segíteni akarásra van szükség.

Jerem Erzsébet